

١٢٧٥١٣

دانشگاه سیستان و بلوچستان
تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در (تاریخ ایران دوره اسلامی)

عنوان:

نقش سپهبد حاجی علی رزم آرا در تحولات سیاسی ایران

استاد راهنما:

دکتر محمد رضا فراهانی

استاد مشاور:

دکتر عبا سعلی آذر نیوشه

۱۳۸۸/۸/۳

تسهیلات مدرک علمی

تسهیلات مدرک

تحقیق و نگارش:

یعقوب کریمی

این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است.

شهریور ۱۳۸۸

۱۲۷۵۱۳

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان نقش سپهبد حاج علی رزم آرا در تحولات سیاسی ایران قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی توسط دانشجو یعقوب کریمی تحت راهنمایی استاد پایان نامه محمدرضا فراهانی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

یعقوب کریمی

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۱۳۸۸/۶/۲۶ توسط هیئت داوران بررسی و درجه ~~بسیار خوب~~ به آن تعلق گرفت.

تاریخ	امضاء	نام و نام خانوادگی	
		دکتر محمدرضا فراهانی	استاد راهنما:
		دکتر عباسعلی آذر	استاد مشاور:
۱۳۸۸/۶/۲۶		دکتر عباس سرافرازی	داور ۱:
۱۳۸۸/۶/۲۶		دکتر کوروش صالحی	داور ۲:
۱۳۸۸/۶/۲۶		دکتر محمدعلی زهرا زاده	نماینده تحصیلات تکمیلی:
۱۳۸۸/۶/۲۶			

دانشگاه سیستان و بلوچستان

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب یعقوب کریمی تأیید می کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: یعقوب کریمی

امضاء

تقدیم به:

پدر و مادر عزیز و همسر مهربان و فرزندان دلبندم ابوالفضل، امیر حسین و اسماء

سپاسگزاری

حال که نگارش این پایان نامه به پایان رسیده است از تمامی کسانی که در این زمینه همکاری نموده اند تقدیر و تشکر می کنم به ویژه از جناب آقای دکتر فراهانی و آقای دکتر آذر نیوشه که در تهیه و تنظیم این رساله استاد راهنما و استاد مشاور بنده بودند و همچنین از دیگر اساتید گروه تاریخ که در مدت شش سال تحصیل در دانشگاه از تجربیات گرانبه‌ای این بزرگواران بهرمنند گردیدم.

چکیده

اشغال ایران توسط متفقین در شهریور ۱۳۲۰ و فروپاشی ارتش رضاخان منجر به ظهور هرج و مرج در کل کشور و ارتش گردید. در چنین شرایطی حاجیعلی رزم آرایکی از ژنرال های برجسته ارتش توانست، ارتش را بوسیله حذف فرماندهان پوشالی ساز ماندهی کند و بواسطه ارتباطی که با قدرت های خارجی داشت به عرصه سیاست نیز وارد گردید ، محمد رضا شاه تحت فشار نیرو های خارجی او را به نخست وزیری برگزید اما خلق و خوی نظامی او باعث گردید که با مخالفت های زیادی در داخل کشور مواجه گردد. در مقابل جنبش ملی شدن صنعت نفت موضع گیری کند. و سر انجام گروه های ملی مذهبی به مخالفت با او برخاستند و در نهایت توسط فدائیان اسلام به قتل رسید.

واژگان کلیدی: رزم آرا- لایحه نفت- حزب توده- فداییان اسلام- نهضت ملی.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	مقدمه
۳	معرفی منابع
۶	فصل اول: زمانه وزندگی رزم آراتا دوران نظامی گری
۷	۱-۱- پیشینه خانوادگی
۷	۱-۲- تولد حاجیعلی رزم آرا و تحصیلات
۸	۱-۳- اوضاع ارتش همزمان با ورود رزم آرا
۹	۱-۴- پیشرفت در ارتش
۱۰	۱-۵- فعالیت در دایره جغرافیایی ارتش
۱۰	۱-۶- خدمات فرهنگی رزم آرا
۱۱	۱-۷- شخصیت رزم آرا
۱۲	۱-۸- اشغال ایران توسط متفقین
۱۲	۱-۹- رزم آرا در ریاست ستاد ارتش
۱۳	۱-۱۰- استعفای رزم آرا از ریاست ارتش
۱۳	۱-۱۱- بازگشت دوباره رزم آرا به ستاد ارتش
۱۴	۱-۱۲- نقش ارفع در برکناری رزم آرا
۱۴	۱-۱۳- رزم آرا در کابینه قوام
۱۵	۱-۱۴- رزم آرا و مظفر فیروز
۱۶	۱-۱۵- سومین ریاست رزم آرا در ستاد ارتش
۱۷	۱-۱۶- مخالفت با رزم آرا
۱۷	۱-۱۷- رابطه رزم آرا با درباره قبل از نخست وزیر
۱۸	۱-۱۸- ارتباط رزم آرا با اشرف پهلوی
۱۸	۱-۱۹- ضمیمه کردن ژاندارمری به ارتش
۱۹	۱-۲۰- حادثه سوء قصد به جان شاه و نقش رزم آرا
۲۱	۱-۲۱- دخالت رزم آرا در قضیه ترور
۲۳	۱-۲۲- بهره برداری سیاسی از حادثه ۱۵ بهمن
۲۶	فصل دوم: دوران نخست وزیری
۲۷	۲-۱- اوضاع و احوال سیاسی کشور در اواخر سال ۱۳۲۸
۲۸	۲-۲- دلایل انتخاب رزم آرا به نخست وزیری
۲۹	۲-۳- اعمال فشار به شاه در انتخاب رزم آرا
۳۱	۲-۴- حکم انتصاب رزم آرا به نخست وزیری
۳۱	۲-۵- انعکاس نخست وزیری رزم آرا در داخل و خارج از کشور
۳۲	۲-۶- معرفی هیأت دولت

۳۴۷-۲-مخالفت مجلس سنا با رزم آرا.....
۳۴۸-۲- ورود گریدی سفیر امریکا به ایران.....
۳۶۹-۲-اصلاحات و اقدامات رزم آرا.....
۳۶۱-۹-۲- اصلاح امور بهداشتی.....
۳۷۲-۹-۲-نظم و انضباط در تهران.....
۳۸۳-۹-۲-حل مشکل نان توسط رزم آرا.....
۳۸۴-۹-۲- لایحه انجمن های ایالتی ولایتی.....
۴۰۵-۹-۲- حکومت فدرال در ایران.....
۴۳۶-۹-۲- قضاوت درباره لایحه انجمن های ایالتی ولایتی.....
۴۴۷-۹-۲- قانون تصفیه کارمندان دولت.....
۴۸ فصل سوم: روابط رزم آرا باحزب توده وجبهه ملی.....
۴۹۱-۳- شکل گیری احزاب در ایران.....
۴۹۲-۳- حزب توده ایران.....
۵۰۳-۳- شروع فعالیت حزب توده و مرامنامه.....
۵۲۴-۳- محمد رضا شاه وحزب توده.....
۵۲۵-۳- رزم آرا و حزب توده.....
۵۳۶-۳- حزب توده، ترور شاه،رزم آرا.....
۵۶۷-۳- نقش رزم آرا در فراری دادن زندانیان حزب توده.....
۵۶۸-۳-اعلامیه شهربانی.....
۵۹۹-۳- خسرو روزبه،رزم آرا.....
۶۰۱۰-۳- دوستی رزم آرا باخسرو روزبه.....
۶۲۱۱-۳- جبهه ملی، رزم آرا.....
۶۲۱۲-۳- شکل گیری جبهه ملی.....
۶۵۱۳-۳- مجمع مسلمانان مجاهد.....
۶۵۱۴-۳- فدائیان اسلام.....
۶۶۱۵-۳- رویارویی مصدق با رزم آرا.....
۶۷۱۶-۳- ملاقات رزم آرا با سادچیکف.....
۶۸۱۷-۳- مصدق،رزم آرا و ملی کردن صنعت نفت.....
۷۰ فصل چهارم : جنجال بر سر لایحه نفت وقتل رزم آرا.....
۷۱۱-۴- تاریخچه نفت در ایران.....
۷۱۲-۴- اعطای امتیاز داری.....
۷۲۳-۴- امتیاز نامه داری.....
۷۳۴-۴- دخالت های انگلیس ونقض حاکمیت ایران.....
۷۴۵-۴- آغاز اختلاف ایران وانگلیس بر سر نفت.....
۷۵۶-۴- آغاز دور جدید مذاکرات.....
۷۵۷-۴- سهم شدن ایران در شرکت نفت.....
۷۶۸-۴- زمینه سازی جهت تمدید قرارداد.....
۷۷۹-۴- لغو امتیاز داری.....
۷۸۱۰-۴- نفت ایران پس از قرارداد ۱۹۳۳.....

۸۰ مذاکرات گس- گلشایان
۸۰ لایحه نفت و تغییر نخست وزیران
۸۱ مسئله نفت در دولت رزم آرا
۸۲ فروهر و لایحه نفت
۸۳ تشکیل جلسه اضطراری
۸۵ استعفای وزرای رزم آرا
۸۶ رزم آرا و اصل تنصیف
۸۷ ترور رزم آرا و ملی شدن صنعت نفت
۹۱ فصل پنجم: روابط خارجی رزم آرا با بلوک شرقی و غربی
۹۲ ۱-۵- روابط ایران و شوروی
۹۲ ۱-۱-۵- روابط ایران و شوروی قبل از روی کار آمدن رزم آرا
۹۳ ۲-۱-۵- سیاست رزم آرا در قبال شوروی
۹۴ ۳-۱-۵- تحویل پناهندگان به شوروی توسط رزم آرا
۹۵ ۴-۱-۵- فراری دادن زندانیان توده ای
۹۵ ۵-۱-۵- قرارداد بازرگانی با شوروی
۹۵ ۶-۱-۵- واکنش به قرارداد بازرگانی با شوروی در داخل کشور
۹۷ ۷-۱-۵- فشارهای اقتصادی شوروی در ایران
۹۸ ۸-۱-۵- امید واری شوروی به رزم آرا
۹۸ ۱-۲-۵- روابط ایران و انگلستان در دوران رزم آرا
۹۸ ۲-۲-۵- سیاست انگلستان در قبال ایران پس از جنگ
۹۹ ۳-۲-۵- نفت، رزم آرا و بحران روابط ایران و انگلیس
۱۰۱ ۴-۲-۵- رزم آرا، انگلستان و قرارداد الحاقی
۱۰۲ ۵-۲-۵- شرایط رزم آرا برای تصویب قرارداد
۱۰۲ ۶-۲-۵- درماندگی رزم آرا
۱۰۳ ۷-۲-۵- ناکامی قرارداد ۵۰-۵۰
۱۰۴ ۸-۲-۵- عاجز از درک واقعیت
۱۰۴ ۱-۳-۵- روابط ایران و آمریکا
۱۰۴ ۲-۳-۵- دیدگاه ایالات متحده نسبت به ایران
۱۰۵ ۳-۳-۵- نقش آمریکا در به قدرت رساندن رزم آرا
۱۰۶ ۴-۳-۵- دیدگاه ایالات متحده نسبت به رزم آرا
۱۰۷ ۵-۳-۵- اصل چهار ترومن در ایران
۱۰۸ ۶-۳-۵- نگرانی و ناامیدی آمریکا از رزم آرا
۱۱۰ ۷-۳-۵- نقش آمریکا در قتل رزم آرا
۱۱۱ ۸-۳-۵- روابط تجاری آمریکا با ایران
۱۱۲ نتیجه
۱۱۵ منابع
۱۲۰ جداول
۱۲۱ ضمائم

در شهریور ۱۳۲۰، نیروهای متفقین به ایران وارد شدند. دولت ایران در جنگ جهانی دوم اعلام بی طرفی کرده بود ولی مقتضیات جنگی متفقین را وادار نمود که از ایران به عنوان پلی برای کمک به شوروی استفاده کنند تا در مقابل سربازان هیتلری توان مقاومت داشته باشند، بنابراین ایران عرصه تاخت و تاز متفقین شد، و در این میان به لحاظ سیاسی، اگرچه ایران هیچ گاه مستعمره دولت بریتانیای نبود اما در واقع این انگلیسی ها بودند که در آوردن و برداشتن دولت ها حرف آخر را می زدند و درباره شایستگی هر یک از وزیران نیز قبل از انتخاب او در کابینه به رایزنی می پرداختند. علی رزم آرا، یک افسر ارتشی بود که تا اوایل سال ۱۳۲۵ رابطه وی با سیاستمداران در صحنه به شکلی نبود که بتواند در سیاست، ممارست و تجربه داشته باشد و روزی به نخست وزیری برسد. در طول این مدت به علت تزلزل دولت ها که ای بسا بعضی از آنها در مقام نخست وزیری دوام نمی آوردند، یا خود کنار می رفتند یا با استیضاح نمایندگان، دولت ها سقوط می کردند، از طرف دیگر کم تجربه بودن وضعف شخصی شاه به لحاظ جوانی و سالیهای اولیه سلطنتش فعالیت گسترده سفارت خانه های خارجی و عواملشان در عرصه سیاست ایران که به دنبال یک دوره حضورشان در اشغال کشور شکل گرفته بود و بالاخره آزادی نسبی که برای مخالفان رژیم پدید آمده بود، در چنین شرایطی ژنرال رزم آرا که در ارتش قدرت بسیاری کسب کرده بود، با حمایت دول خارجی به نخست وزیری رسید، رزم آرا در یکی از حساسترین ادوار تاریخی ایران قدرت را در دست گرفت در زمانی که «ملی شدن نفت» تمامی کشور را تحت تأثیر قرار داده بود و از طرف دیگر بلوک شرق غرب ایران را عرصه تاخت تاز خود قرار داده بودند، و در داخل رزم آرا، مجبور شد با بزرگان چون دکتر مصدق، آیت الله کاشانی که بالاخره بر سر مسأله نفت او را به چالش کشاندند و اصلاحات اجتماعی او را ناکارآمد تلقی کنند دست پنجه نرم کند،

شاه که بوی دلارهای نفتی آمریکا به مشامش خورد و ملیون را حلقه ی واسط میان برنامه های خود و آمریکایی ها تشخیص داده بود و از طرفی نومییدی روزافزون آمریکائی ها را نسبت به روند اصلاحات رزم آرا مشاهده می کرد، تصمیم گرفت تا در برابر مسأله «ملی شدن نفت» سیاست دو گانه ای بازی کند و همچنین ضمن و عده هایی که به انگلیسی ها داده بود، بازی را به سود آمریکایی ها که نهایتاً به سود طرفداران ملی کردن نفت هم تمام می شد، تغییر دهد. اینجا بود که رزم آرا دریافت تاریخ مصرف او، اگر نه برای انگلیسی ها اما برای شاه و آمریکایی ها به پایان رسیده است. لذا در برابر «تکلیف به استعفا» از سوی شاه مقاومت ورزید، زیرا استعفا برای او انتحار سیاسی بود.

طرح مسأله

بحران های جهانی و انعکاس آن در ایران و تأکید بر مسأله نفت در دوران مصدق شرایطی را پیش آورد که سپهبد علی رزم آرا یک تیمسار قدرتمند ارتش به عنوان یک سیاستمدار به صحنه سیاسی ایران پا بگذارد و مخالفت او با ملی شدن نفت از یک سو و تعارض سیاست های او با برخی اهداف شاه از دیگر سوی از وی چهره ای جنجالی ساخته بود که سرانجام به دست فدائیان اسلام از پای در آمد. در این رساله بر آنیم تا با سؤالات و فرضیه های مشخص شده گوشه هایی از زندگی این رجل سیاسی را به تحریر در آوریم.

سؤالات تحقیق

- ۱- چرا رزم آرا پس از منصور به نخست وزیری برگزیده شد؟
- ۲- چرا رزم آرا در مقابل ملی شدن موضع گیری کرد؟
- ۳- رزم آرا چگونه به ایجاد توازن سیاسی کمک کرد؟

فرضیه ها

- ۱- رزم آرا با حزب توده رابطه داشت.
- ۲- رزم آرا با مصدق در تضاد بود.
- ۳- بحران نفت، اصلی ترین موضوع دوران رزم آرا بود.

سابقه و ضرورت تحقیق

کمر چهره ای در تاریخ معاصر ایران به اندازه سپهبد حاجعلی رزم آرا درهاله ای از ابهام فرو رفته است به طور یقین معمای شخصیت او و دست های پنهانی که به سود وزیران وی عمل می کرد، سالیان سال آشکار نخواهد شد مگر آنکه اسناد داخلی و خارجی، به ویژه اسناد کشورهای که رزم آرا به اقتضای سیاست یا به جهت دیگر با آنها ارتباط داشته است در دسترس قرار گیرد.

لازم به ذکر است که تا کنون کتب و مقالات متعددی در باب رزم آرا و زندگی سیاسی او به رشته تحریر در آمده است. انتشار اسرار قتل رزم آرا (به کوشش محمد ترکمان، تهران ۱۳۷۰) و خاطرات و اسناد سپهبد حاجعلی رزم آرا (به کوشش کامبیز رزم آرا و کاوه بیات، زندگی سیاسی رزم آرا (به کوشش جعفر مهدی نیا) گرچه کمک بزرگی به محققان می نماید اما در عین حال بر پر رمز و راز بودن معمای زندگی او می افزاید. بنا بر این برای جستن حقایق پنهان زندگی سپهبد رزم آرا این موضوع انتخاب گردید و در این رساله سعی شده است

علاوه بر استفاده از منابع آن دوره، از کتب و خاطرات سیاستمدارانی که سالهای پس از آن دوران به تحلیل وقایع پرداخته اند در خاطرات خود از شخصیت رزم آرا بحث کرده اند استفاده شود و تازگی کار در همین می باشد.

روش کار در پژوهش

روش به کار گرفته شده در این رساله به شیوه ی ، کتابخانه ای بوده است، در این روش، محقق با مشاهده غیر مستقیم با تکیه بر اسناد و مدارک و منابع تاریخی به تجزیه و تحلیل واقعیات تاریخی می پردازد. از این رو ابزار این پژوهش و روش بکار گرفته شده در آن استفاده از اسناد و منابع و مدارک تاریخی بوده که در دسترس قرار داشته است، گردآوری اطلاعات روش کتابخانه ای، فیش برداری و گزینش اسناد و مدارک و کتابها، تجزیه و تحلیل و در نهایت نگارش. این رساله در پنج فصل تدوین شده است.

۱- زمانه و زندگی رزم آرا و دوران نظامی گری.

۲- دوران نخست وزیری رزم آرا

۳- روابط رزم آرا با حزب توده و جبهه ملی

۴- جنجال بر سر لایحه نفت و قتل رزم آرا

۵- روابط خارجی رزم آرا با بلوک شرقی و غربی (شوروی- انگلیس، امریکا)

سخنی پیرامون منابع

۱- خاطرات و اسناد سپهبد حاجیعلی رزم آرا

کتاب «خاطرات و اسناد سپهبد حاجیعلی رزم آرا» عنوان اثری است که توسط نشر شیرازه در سال ۱۳۸۲ در تهران چاپ و منتشر شده است، این کتاب که به کوشش آقایان کامبیز رزم آرا و کاوه بیات تنظیم شده است، حاصل یادداشت های است که سپهبد رزم آرا از خاطرات خود بر جای گذارده است.

«خاطرات و اسناد سپهبد رزم آرا» که چهار بخش کاملاً مجزا دارد «روایت خاطرات، یادداشت، گزارش سفر به اروپا، اسناد و مدارک» در نگاه اول به لحاظ حجم بخش های مختلف کتاب و اهمیت آنها به هیچ وجه موزون نمی رسد. این نقیصه یا توقف روند خاطره نگاری صاحب اثر در سال ۱۳۲۴ بسیار پر رنگ می شود و به ویژه اینکه تدوینگر که مسئولیت روایتگری زندگی سیاسی این دوران پر اهمیت زندگی رزم آرا را تا دم مرگ وی بر عهده گرفته، در صدد برنیامده تا با ارائه توضیحات ضروری و مورد نیاز خواننده توازن لازم در حجم بخش های کتاب ایجاد کند. به طور کلی در این کتاب و از آغاز زندگی رزم آرا تا رسیدن به نخست وزیری

اطلاعات مهمی می توانیم به دست بیاوریم، اما متأسفانه از دوره ی نخست وزیری رزم آرا به بعد چیزی در این کتاب ذکر نشده اما عکس ها و اسناد پایانی تا حدودی به این منبع زیبایی داده است.

۲- کتاب پنجاه سال نفت ایران، تألیف مصطفی فاتح

موضوع اصلی کتاب چنانکه از نامش معلوم است گفتگو از نفت ایران و جریان امور نفتی در پنجاه سال از پیدایش نفت تا دوره ی مصدق می باشد، نویسنده کتاب، آقای مصطفی فاتح در شهر اصفهان به دنیا آمد و تحصیلات علمی خود را در خارج از کشور گذراند و پس از بازگشت به وطن پس از مدتی در شرکت نفت ایران و انگلیس مشغول به کار شد و از اعضای عالی رتبه این شرکت گردید و کتاب او در چهارده فصل تنظیم شده است و این کتاب اطلاعات جامعی در رابطه با نفت ایران و جهان به خواننده می دهد و در بخش پایانی کتاب که نهضت مردم ایران برای ملی کردن نفت در سراسر کشور می باشد، موضوعات مهمی در رابطه با روابط رزم آرا و انگلیس در خصوص لایحه الحاقی و مبارزه جبهه ملی بارزم آرا، را دارا می باشد. مزیت این منبع این است که نویسنده در آن عصر بوده و خودش نیز که جزو شرکت نفت بوده و از قضایای لایحه نفت و موضوع گیری رزم آرا اطلاع کافی داشته است.

۳- ایران بین دو انقلاب تألیف یرواند آبراهامیان

ایران بین دو انقلاب، عنوان کتابی است که با موضوع تاریخ تحولات ایران معاصر (از انقلاب مشروطه تا انقلاب ۱۳۵۷) که توسط پروفیسور یرواند آبراهامیان استاد تاریخ کالج باروک دانشگاه نیویورک به زبان انگلیسی نوشته است و احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی آن را به فارسی ترجمه کرده اند. کتاب دارای سه بخش و یازده فصل است و با جذابیت به سرعت جای خود را میان کتاب های مرجع باز کرد و به عنوان یکی از منابع تخصصی که با نگاه یک مستشرق درباره ی تاریخ معاصر ایران نوشته شده است، معرفی شد و اهمیت این کتاب از آنجا برای ما بیشتر می شود که در رابطه با حزب توده و روابط آن با رزم آرا و همچنین رابطه مصدق و جبهه ملی با رزم آرا و ملاحظات محمدرضا شاه با رزم آرا - اطلاعات مفید و جامعی را دارا می باشد.

۴- گذشته چراغ راه آینده است

این کتاب که به تاریخ ایران در فاصله دو کودتا از سال ۱۳۳۲-۱۲۹۹ ش می پردازد و یکی از این منابع مفید و جامع در رابطه با اتفاقات و وقایع آن دوران می باشد که توسط گروه جامی تدوین شده است و این کتاب در رابطه با اوضاع جهانی در آستانه اشغال نظامی ایران به وسیله ی متفقین و اوضاع اقتصادی، سیاسی

ایران در دوران حکومت رضا شاه و جریان‌های کودتای حوت ۱۲۹۹ اطلاعات زیادی را به خواننده می‌دهد و همچنین در خصوص رزم آرا نیز به چگونگی حمایت از رزم آرا توسط نیروهای خارجی می‌پردازد و همچنین در رابطه با ارتباط رزم آرا با حزب توده نیز مطالب مفیدی در راستای این رساله به ما ارائه می‌دهد. این کتاب یکی از منابع مفید تاریخ معاصر می‌باشد که می‌تواند کمک مؤثری به پژوهشگرانی که در جستجوی حقیقت می‌باشند بکند. نویسندگان اصلی این کتاب نامشخص اند ولی از نوع مطالبشان معلوم می‌شود که افکار چپ ملی دارند.

۵- زندگی سیاسی رزم آرا، تألیف جعفر مهدی نیا

این کتاب زندگی سیاسی رزم آرا، یکی از منابعی است که در رابطه با زندگی سیاسی سپهبد حاجیعلی رزم آرامی باشد و نویسنده کتاب آقای جعفر مهدی نیا با مطالعه چندین ساله خود در تاریخ معاصر ایران سعی نموده، تا زندگی سیاسی رزم آرا را از لابلای اسناد و منابع به تحریر در آورد و کتابش حاوی مطالبی است که از روزنامه‌ها و مجلات آن روزگار گرد آوری شده و بنابراین خیلی از دیدگاه‌های افرادی که بعدها در رابطه با رزم آرا نظر داده‌اند در این کتاب مشاهده نمی‌شود و ویژگی دیگر این کتاب این است که به ترتیب زمانی رویدادها توجه چندانی نشده است، این کتاب از تحلیل کمتری برخوردار می‌باشد. هر چند از دیدگاه‌های مخالف و موافق استفاده کرده است.

۶- کتاب اسرار قتل رزم آرا، تألیف محمد ترکمان

کتاب اسرار قتل رزم آرا نوشته محمد ترکمان که در سال ۱۳۷۰ به کوشش انتشارات رسا در تهران، به چاپ رسیده است، در این کتاب چنان که از قسمت‌های مختلف مشخص است نویسنده سعی دارد نشان دهد که با توجه به فقدان دلایل روشن مبنی بر قتل رزم آرا توسط خلیل طهماسبی، این محافظان رزم آرا بودند که او را به قتل رسانده‌اند و به نقش دربار در قتل و نابودی رزم آرا خیلی اهمیت می‌دهد. این کتاب به پنج قسمت تقسیم شده، و در هر قسمت اسنادی در رابطه با قتل رزم آرا از نظر نویسنده مورد بررسی قرار گرفته است، که در این کتاب، نویسنده، اقراریه متهمین، مطلعین و اسناد تمامی ادوار تحقیقات را جمع آوری کرده است.

فصل اول:

زمانه وزندگی رزم آرا و دوران نظامی گری

۱-۱ پیشینه خانوادگی

حاجیعلی رزم آرا نواده یکی از صاحب منصبان قدیمی قورخانه ناصرالدین شاه و پسر سرهنگ محمدخان رزم آرا افسر سابق توپخانه بود. حاجیعلی رزم آرا از سوابق خانوادگی پدر خود و از زبان خودش در خاطرات خود شرحی نوشته که عیناً درج می شود:

«تاریخ زندگانی خود را از زمان تولد تا حال که اول سال ۱۳۶۱ هجری قمری است مطابق ۱۳۲۴ شمسی به رشته تحریر می آورم. در سال ۱۲۷۴ قمری پا به عرصه وجود نهاده از پدری که قریب هفتاد و پنج یا بیشتر سن او بود. وی در آن زمان گل کار باشی ناصرالدین شاه بود ولی چندی قبل از آن صاحب منصب قورخانه بوده و بعد تفنگدار سلطنتی و احتراماً به شغل فوق رسیده و نزد شاه به مشهدی حسین نام برده می شد، در آن اوقات به واسطه ناامنی تراکمه و قتل و غارت زوار مشهد مسافرت به مشهد [لقب مشهدی] اهمیت زیادی داشت (رزم آرا، بیات، ۱۳۸۲: ۵).

مشهدی حسین سه پسر داشت: رضا قلی خان، عباس قلی خان و محمد خان. رضا قلی خان در دستگاه صدارت عظمی و نخست وزیری اتابک، آقا علی اصغر امین السلطان ثانی) منصب و مقام داشت، عباس قلی خان پدر سرتیپ گلپیرا رئیس ژاندارمری کل کشور در رژیم گذشته در زمان ولایتعهدی مظفرالدین شاه قاجار تا فوت او در دربار آن پادشاه مستوفی بود. با روی کار آمدن رضا خان و سازمان نوین ارتش و پس از آنکه درجات نظام قدیم از میان رفت محمدخان مجدداً با درجه سرهنگی وارد خدمت ارتش شد و مدت‌ها رئیس مدرسه صاحب منصبان بود و در سال ۱۳۰۰ هـ ش از خدمت، بازنشسته شد.

مادر رزم آرا دختر میرزا عبدالکریم منشی نظام بود و مادر بزرگش خواهر زن ناصرالدین شاه می شد رزم آرا در رابطه با مادرش می گوید: «مادرم زنی بود دارای قد متوسط و موزون و دارای مهر و محبت نسبت به اولاد و کسان خود. (رزم آرا، بیات، ۱۳۸۲: ۱۸).

۱-۲ تولد حاجیعلی رزم آرا و تحصیلات

حاجیعلی رزم آرا در سال ۱۲۸۰ به دنیا آمد و پدرش نیز افسر ارتش بود. در رابطه با نامگذاری خودش به نام حاجیعلی در کتاب خاطراتش می نویسد: «اینجانب اولاد چهارم پدرم بوده و در شب عید قربان بدنیا آمده و طبق مرسوم آن زمان به اینجانب اسم حاجیعلی به مناسبت این تصادف داده شده است (رزم آرا، بیات، ۱۳۸۲: ۱۸).

رزم آرا تحصیلات خود را ابتدا در مکتب خانه سپس در مدارس آلیانس، اقدسیه و دارالفنون ادامه داده و در سن هفده سالگی وارد مدرسه نظام مشیرالدوله شد (عاقلی، ۱۳۸۰: ۷۱۴).

او در سنین کودکی علاقه کاملی به لباس نظامی و علائم نظامی داشت و همیشه فکر و خیال خدمت در ارتش را در مغز خود می پروراند. حاجیعلی رزم آرا در امتحان ورودی مشیرالدوله نفر اول شد. در این زمان انگلیسی ها که در خاتمه جنگ بین الملل بودند تصمیم گرفتند سازمانی در آذربایجان تشکیل بدهند و از افسران مدرسه مشیرالدوله استفاده کنند ولی با بند و بستی که با رضا خان و سید ضیاء انجام دادند از این سازمان به کلی صرف نظر کردند. (رزم آرا، بیات، ۱۳۸۲: ۲۶-۱۹). حاجیعلی پس از اتمام تحصیل در مدرسه نظام مشیرالدوله با درجه ستوان دومی وارد خدمت قشون شد در کودتا ۱۲۹۹ در بریگاد مرکزی خدمت می کرد و در برابر نیروی قزاق که به فرماندهی رضا خان از کرج به تهران می آمد، حفاظت از دروازه باغ شاه تا دروازه دولت را بر عهده داشت. (جعفرنیا، ۱۳۶۸: ۱۱).

رزم آرا پس از پایان مأموریتی که در سرکوب میرزا کوچک خان داشت به درجه ستوان یکی ارتقا پیدا کرد او در خاطراتش می نویسد: «در این اردو کشتی من با یک حرارت فوق العاده ای کار می کردم به طوری که رضایت همه افسران و فرمانده اردو کاملاً فراهم شده بود در صورتی که زندگی کردن با افسران قزاق امری بسیار دشوار و پر مشقت بود، چون من نه مشروبخور و نه مبتلا به سایر ابتلائات بودم گذشته از حفظ خود از اعتیاد با تمام جدیت سعی شده در منصرف کردن رئیس خود داشتم به طوری که تا مدتی هم موفق شدم. (رزم آرا، بیات، ۱۳۸۲: ۳۴).

۱-۳ اوضاع ارتش، همزمان با ورود رزم آرا

در خاطرات و اسناد سپهبد رزم آرا، کامبیز رزم آرا و کاوه بیات تهیه و تدوین کرده اند از قول رزم آرا آمده است: «وضعیت آن روز ارتش بسیار قابل توجه و از طرفی بسیار مضحک بود، چه در ایران چندین سازمان ارتش وجود داشت. سازمان قزاقخانه که تحت ریاست افسران قزاق و برای خود اصول و تربیت خاصی داشته، مشق و تعلیمات و طرز کار آن ها هم فرق زیادی با سایرین داشت. ژاندارمری نیز تحت ریاست افسران سوئدی تشکیل و تأسیس شده و سازمان بسیار جدیدی بود و افسران با حرارتی در آن سازمان کار می کردند ولی به کلی تابع نظر افسران سوئدی و در برخی خطوط ایرانی اقدامات مؤثر و مفیدی به عمل آورده بودند. مخالفت بسیار شدیدی بین این سازمان و سازمان قزاقخانه وجود داشت و کراراً موجب زد و خورد و حتی تلفاتی شده

بود و این دو سازمان در حسب دو سازمان مخالف هم بودند، حتی به هیچ وجه افسران قزاق و ژاندارم به هم احترام نگذارده و کوچکترین توجهی به هم نداشتند. (رزم آرا، بیات ۱۳۸۲: ۲۶)

در سال ۱۳۰۲ وزارت جنگ عده ای از افسران جوان را برای فرا گرفتن فنون نظامی، به فرانسه اعزام نمود. رزم آرا جزو این دسته از محصلین نظامی بود و چون از لحاظ درجه بر سایرین ارشد بود علاوه بر دانشجویی، سرپرستی دانشجویان اعزامی به خارج هم به عهده او قرار گرفت. رزم آرا در فرانسه وارد رشته پیاده نظام شد و دانشکده معروف سن سیر را طی کرد و مورد تقدیر فرماندهان فرانسوی قرار گرفت. (عاقلی، ۱۳۸۰: ۷۱۴)

۱-۴ پیشرفت در ارتش

در سال ۱۳۰۸ به پدرش وکالت داد تا برای او زنی انتخاب کند، پدرش دختری از یک خانواده اصیل تهرانی را برگزید و وقتی به تهران آمد یک شب قبل از عروسی، او را تلگرافی احضار کردند، ناچار عروس را ترک کرد و به خدمت بازگشت و پس از مدتی کوتاه با موفقیت به درجه سرگردی به تهران مراجعت نمود و عروس را با خود به کرمانشاهان برد و در سال ۱۳۱۱ با حفظ سمت فرماندهی فوج کرمانشاه و کفالت فرماندهی تیپ لرستان، به او محول شد و سال بعد با اخذ درجه سرهنگی، فرمانده تیپ لرستان گردید و نسبت به پاکسازی منطقه مزبور که قبل از او امیر احمدی و خزاعی و شاه بختی توفیق نسبی یافته بودند موفقیت کامل یافت. در سال ۱۳۱۴ رزم آرا به تقاضای شخصی به تهران انتقال یافت و دایره جغرافیایی ارتش به او سپرده شد. (عاقلی، ۱۳۸۰: ۷۱۴)

۱-۵- فعالیت در دایره جغرافیایی ارتش

درخشان ترین کار رزم آرا در ارتش تأسیس اداره جغرافیایی ارتش در سال ۱۳۱۶ بود، فکر تأسیس چنین سازمانی برای تهیه نقشه های دقیق از تمام ایران از طرف رزم آرا عنوان شد و ژنرال فرانسوی «ژندار» که سمت ریاست بر او داشت این فکر را پسندیده، به پیشنهاد او، رزم آرا با درجه سرتیپی در رأس این اداره قرار گرفت. رزم آرا در سمت جدید با دقت و جدیت فراوان کار کرد. چندین گروه نقشه بردار را به نقاط مختلف ایران فرستاد و شخصاً در بسیاری از این برنامه ها برای نقشه برداری از نقاط دور افتاده ایران شرکت جست. رزم آرا طی چندین سال و جب به وجب خاک ایران را در نوردید و مجموعه ۲۰ جلد جغرافیای نظامی او نه فقط از نظر نقشه ها و اطلاعات نظامی، بلکه از نظر اطلاعات سیاسی و اقتصادی و اجتماعی درباره تمام استان های ایران اثری بی نظیر و قابل تحسین است. (طلوعی، ۱۳۸۶: ۳۶۸).

۱-۶- خدمات فرهنگی رزم آرا

سپهبد حاج علی رزم آرا، علاوه بر نظامی گری، یک فرهنگی تمام عیار بود و سال ها ریاست دانشگاه جنگ و دانشکده افسری را بر عهده داشت. وی کنفرانس های متعدد در مورد: «جغرافیای نظامی ترکیه»، «جغرافیای نظامی بلوچستان»، «جغرافیای نظامی شبه جزیره عربستان»، «جغرافیای نظامی افغانستان»، «جغرافیای نظامی ترکستان شوروی»، «جغرافیای نظامی قفقازیه» و «جغرافیای نظامی عراق» در کانون افسران در سال های ۱۳۱۵-۱۳۱۷ برگزار نموده است. مجموعه ی بی نظیر کتاب های «جغرافیای نظامی ایران» که توسط وی نگاشته شده است همچنان مورد استفاده محققان و پژوهشگران می باشد که عبارتند از:

- ۱- جغرافیای نظامی ایران، شهرستان های مرزی (سال انتشار ۱۳۱۹-۱۳۲۰)
- ۲- جغرافیای نظامی ایران، کرمانشاهان، (سال انتشار، ۱۳۲۰).
- ۳- جغرافیای نظامی ایران، کردستان، (سال انتشار، ۱۳۲۰).
- ۴- جغرافیای نظامی ایران، جزایر ایران در خلیج فارس، (سال انتشار، ۱۳۲۰).
- ۵- جغرافیای نظامی ایران، پشتکوه، (سال انتشار، ۱۳۲۰).
- ۶- جغرافیای نظامی ایران، مکران، (سال انتشار، ۱۳۲۰).
- ۷- جغرافیای نظامی ایران، خراسان، (سال انتشار، ۱۳۲۰).
- ۸- جغرافیای نظامی ایران، گرگان و دریای خزر، (سال انتشار، ۱۳۲۰).